

תוכן העניינים

ראשית דבר

טו

פרק ראשון: התפתחות סדרי התפילה וספרי התפילה

1. התפתחות ההלכה והתפילה הקדומה 1
2. נוסחי התפילה הקדומים, סדרי התפילה והקריאה בתורה 1
3. מנהגי תפילה בתפוצות 3
4. השפעות הסביבה התרבותית על המנהגים 3
5. מנהגים מקומיים: שילוב היצירה הפייטנית על ידי שליחי הציבור 4
6. קבוצות המנהגים הראשיות 5
7. מעמד החזנים בצד תלמידי החכמים 6
8. הקומפוזיציות הפיוטיות ותרומתן לשונות המנהגים 7
9. השפעות הסביבה ומנהגיה על סדרי התפילה 7
10. השפעת הרדיפות והגזרות 9
11. רב סעדיה גאון: עריכת סידור תקני; הפולמוס על הפיוט בצרפת 10
12. מחלוקות בנוסח תפילות הקבע בין השנים 800-1200 11
13. הוספות לנוסח תפילות הקבע 13
14. כתיבת התפילות, ספרי התפילה וסדריה 14
15. פסקי הגאונים בענייני תפילה 15
16. פסקי הלכה בענייני תפילה במאות העשירית והאחת-עשרה 15
17. חיבורי הלכה ומדרש והשפעתם על התפילה; סידורי הגאונים 16
18. היווצרות המחזורים; תולדותיו של מחזור ויטרי 19
19. ספרי המנהגים הראשונים 20
20. פירושי הסידור ופרשנות הפיוט 22
21. פירושי תפילה על דרך הסוד 23
22. ספרי הלכה ומנהג נוספים ובידור עקרונות התפילה, 1080-1220 בקירוב 24
23. חיבורים על סדרי התפילה לפרטיהם, 1180-1320 27
24. ספרי המנהגים במאה השלוש-עשרה – אשכנז, צרפת וספרד 28
25. ספרי מנהגים מאיטליה ומפרובנס, 1250-1350 30
26. כתבי היד של מחזורי הקהילות, המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה 32
27. כתבי יד של סידורים לשימוש ביתי; פירושים על דרך הקבלה 34
28. ליקוטי מנהגים באשכנז, 1350-1500 35
29. ביאורי תפילות ופיוט בספרד, 1350-1500 37

פרק שני: מנהגי התפילה בארצות האסלאם

- 39 .1 מנהגי התפילה – חלוקה ראשית ואפיונים כלליים

מנהגי ספרד ופרובנס

- 40 .2 מנהג ספרד – קסטיליה
- 41 .3 מנהג אראגון
- 42 .4 מנהג קטלוניה
- 44 .5 מנהג מיוקרה
- 45 .6 מנהג פרובנס
- 48 .7 מנהג אביניון
- 51 .8 מנהג קרפנטראס, ליל וקאווליון
- 51 .9 מנהגי קהילות סיציליה

מנהגי צפון אפריקה

- 52 .10 מנהג אלג'יר
- 52 .11 מנהגי קונסטנטין, אוראן, תלמסאן ותוניס
- 53 .12 מנהג טריפולי
- 53 .13 מנהג פאס
- 54 .14 מנהג מרוקו
- 54 .15 השפעת סידור רב סעדיה גאון, סידור ר' שלמה בן נתן ומנהג קירואן

קהילות המזרח

- 55 .16 קהילות מצרים – מנהג א"י ומנהג בבל; מנהגי קהילות המוסתערבים
- 56 .17 מנהגי קהילות המזרח
- 57 .18 מנהג קהילות הודו
- 58 .19 מנהג קהילות סין

פרק שלישי: מנהגי התפילה בארצות הנוצריות

מנהגי צרפת

- 59 .1 מנהג צרפת הכללי: חול ושבת
- 61 .2 מנהג צרפת – פיוטים בשבתות מצוינות
- 61 .3 מנהג צרפת – תפילות המועדים והתרגומים הארמיים
- 63 .4 מנהג אנגליה
- 63 .5 מנהג בורגונדי
- 64 .6 מנהג אפ"ם – אסטי פוסאנו ומונקלבו
- 65 .7 מנהג לותרניגיה – לותר

מנהגי אשכנז

- 67 .8 תיחום מנהגי אשכנז
68 .9 נוסח אשכנז הכללי
69 .10 מנהג אשכנז המערבי – מנהג ריינוס
71 .11 מנהג גרמניה התיכונה – מנהג סכסוניה
72 .12 מנהג גרמניה המזרחית – מנהג אוסטריה
73 .13 מנהג קהילות שוויצריה והאשכנזים שבאיטליה
73 .14 מנהג סלבוניה-בוהמיה ותחילתו של מנהג פולין
75 .15 מנהג פולין
76 .16 מנהגי אשכנז – איפיון כללי

מנהגי איטליה ורומניא

- 77 .17 מנהג ערי לומברדיה
78 .18 מנהג רומא
79 .19 ערי איטליה המרכזית
80 .20 אפוליה ודרום איטליה
81 .21 מנהג קהילות יוון – מנהג רומניא
83 .22 מנהגי קורפו וכפא
84 .23 מנהג ארץ ישראל

פרק רביעי: קשרים וזיקות בין מנהגים שונים

- 87 .1 קריאת מסכת אבות בשבת
88 .2 שמחת תורה ופיוטי פטירת משה

הקינות לתשעה באב

- 90 .3 התפתחות הקינות – קווים כלליים
90 .4 הקינות במנהגי ספרד
91 .5 הקינות במנהגי אשכנז ורומא

הושענות לימי הסוכות ולהושענא רבה

- 92 .6 התפתחות פיוטי ההושענות
92 .7 ההושענות במנהגי הארצות הנוצריות
93 .8 ההושענות שבסידור רב סעדיה גאון
94 .9 הושענות במנהגי ספרד, פרובנס, אביניון וסיציליה
95 .10 מנהגי הושענא רבה

תפילות יום כיפור

- 96 .11 קווים כלליים בתפילות יום הכיפורים

תפילות יום כיפור במנהגי הארצות הנוצריות

97	12. ליל יום כיפור
99	13. שחרית של יום כיפור
100	14. מוסף של יום כיפור
101	15. פיוטי רהיטים במוסף של יום כיפור
102	16. סדר העבודה
103	17. הפיוטים שאחרי סדר העבודה
104	18. מנחה של יום כיפור
105	19. נעילה

תפילות יום כיפור של מנהגי ספרד

105	20. יסודות משותפים: פיוטי ה'מעמד' ותפוצתם
107	21. שחזור המעמדים ליום כיפור של פייטני ספרד
108	א. ר' יוסף בן יצחק אבן אביתור
110	ב. ר' שלמה בן יהודה אבן גבירול
111	ג. ר' יצחק בן יהודה אבן גיא
112	ד. ר' משה בן יעקב אבן עזרא
113	ה. ר' יהודה בן שמואל הלוי
115	ו. ר' אברהם בן מאיר אבן עזרא
117	22. שחזור מערכות המעמד – סיכום
118	23. פיוטים נוספים ליום כיפור במנהגי ספרד

פרק חמישי: מעמדי הסליחות ותעניות הציבור

119	1. הסליחות – אפיונים כלליים
120	2. 'מסגרת הסליחות': 'פסוקי דרחמי' וסיום מעמד הסליחות
120	3. אבינו מלכנו
122	4. קבוצות הפסוקים שלפני פיוטי הסליחות
125	5. ימי הסליחות: אשמורות ותעניות
127	6. תחנונים לימי שני וחמישי
128	7. תעניות אסתר ותעניות בה"ב
129	8. תעניות לזכר פורענויות ולזכר תשועות
135	9. פיוטי סליחות המתחדשים תדיר, סדרי התחנונים השונים
135	10. גלגולי סדר הסליחות לתעניות שבסידור רס"ג; שונות בסדרי הסליחות
136	11. גיבוש סדרי הסליחות לימי התשובה
140	12. אמירת י"ג מידות בתפילות יום כיפור
141	13. סליחות קבועות בתפילות יום כיפור

פרק שישי: התפתחויות מאוחרות בנוסח התפילה והפיוט ובספרי התפילה

- 143 .1 קיצורים והרכבות של פיוטים
- 144 .2 צנזורה פנימית
- 144 .3 קיצורים בתפילת הציבור
- 146 .4 קיצורים בפיוטי הסליחות
- 147 .5 הרכבות ותוספות לפיוטים
- 149 .6 התאמות ושינויים מכוונים
- 149 .7 התקבעות תפילת הציבור בהשפעת הדפוס; ירידת מעמד הש"ץ
- 150 .8 התמזגות מנהגים שונים למחזור ספרד
- 151 .9 שינויים מאימת מלשינים וצנזורים, 1600-1250
- 152 .10 חדירת המיסטיקה והקבלה לסידור התפילה
- 153 .11 מעמדי תפילה חדשים: חבורות לשם תפילה וצום, יום כיפור קטן
- 154 .12 'תיקון חצות' ומעמדי 'תיקון' נוספים
- 155 .13 עירוב והשפעות של מנהגים רחוקים
- 156 .14 הדפסת פירושים
- 157 .15 תרגומים לשפת המדינה
- 158 .16 הדפסת דיני התפילה

פרק שביעי: סידור התפילה של הקראים

- 160 .1 מנהגי הקראים
- 162 .2 השפעת הסידור הרבני על הסידור הקראי
- 164 .3 הפיוטים שבסידור הקראים
- 166 .4 תפילות ימי הרחמים של הקראים

פרק שמיני: הפיוט – התנגדות וסנגוריה

- 167 .1 התנגדות הלכתית לאמירת פיוטים
- 170 .2 התנגדות ללשון הפיוט
- 171 .3 היחס לפיוט במאה השבע-עשרה
- 172 .4 התנגדות לפיוט בתקופת ההשכלה
- 174 .5 יחס הרפורמה לפיוט
- 175 .6 סנגוריה על הפיוט כנגד המשכילים
- 176 .7 תיקוני נוסח התפילה בימי הביניים ובעת החדשה
- 178 .8 יחסם של הנוצרים לסידור התפילה ולפיוטים

הערות

- 183 .1 חלוקת הפרשיות בתורה
184 .2 מנהגי ר' אברהם חלדיק
184 .3 ספר 'כל בו' ויחסו ל'ארחות חיים' לר' אהרן הכהן
186 .4 חילוף הנוסח 'קונם' – 'קוניהם'
188 .5 מנהג רומא – מנהג הלועזים
189 .6 הוספות בתקיעתא לזיכרונות במנהגי אשכנז
189 .7 הוספת 'הָוָה'

נספחים

- 195 נספח א: מראי מקום לפסקי הגאונים ומאמריהם בענייני תפילה ומנהגי תפילה
212 נספח ב: מפרשי פיוטים בימי הביניים
225 נספח ג: ספר 'מחכים'
227 נספח ד: ר' יצחק אבוהב, מחבר מנורת המאור
237 נספח ה: סמ"ק ציריך
252 נספח ו: דוגמאות לצנזורה
256 נספח ז: הספר 'בשמים ראש'
259 נספח ח: 'שנשתלחה' בתפילת מוסף למועדים
261 נספח ט: סליחות מהדורת יצחק סטנוב

מנהג בית הכנסת באביניון

- 267 .1 קהילת אביניון ו'ארבע קהילות'
268 .2 ימות החול
268 .3 ראש חודש
268 .4 שבת
270 .5 השבתות המצוינות
276 .6 פסח
280 .7 חג השבועות
282 .8 חג הסוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה
290 .9 ימי הסליחות
290 .10 סדר הסליחות ומסגרת הסליחות בכל יום
291 .11 סוגי הסליחות בפרובנס ובאביניון
291 .12 פיוטי הסליחות המתחלפים לימי האשמורות
294 .13 ראש השנה
297 .14 יום כיפור

305	15. פורים
306	16. תעניות ציבור
307	17. תשעה באב
309	18. תפילות שאינן בציבור
313	19. גוונים של מנהג אביניון; ייחודו של מנהג אביניון
315	20. פייטני מנהג אביניון
335	21. פיוטים ממחברים אנונימיים
335	22. פיוטי תוכחה מיוחדים
337	23. פיוטים שנקלטו ממנהגים אחרים
337	24. מהדורות דפוס של סידור אביניון שנבדקו

רשימות ומפתחות

341	א. רשימת מונחים
345	ב. רשימת הקיצורים הביבליוגרפים
357	ג. מפתח התפילות ולשונות התפילה
367	ד. מפתח המקומות ומנהגי התפילה
371	ה. מפתח האישים
382	ו. מפתח העניינים
385	ז. מפתח כתבי היד
393	ח. מפתח דפוסים של ספרי תפילה
399	ט. מפתח הפיוטים הנזכרים בספר

ראשית דבר

את הספר Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes [מנהגי התפילה' או 'ריטוס'] כתב צונץ בשנת 1859, כחלק שני של הספר Die synagogale Poesie des Mittelalters [הפייוט בימי הביניים', 1855]. מאז צאתו לאור תפש החיבור את מקומו כספר יסוד של מחקר תולדות התפילה בישראל. כמו בספריו האחרים, המחבר השכיל לבנות תחום מחקר חדש כמעט יש מאין, והוא תיאר בו הן את התמונה הכללית והן את הפרטים. כל זאת בזכות ראייתו החדה והכוללת ובזכות בקיאותו המדהימה בספרות הרבנית לדורותיה, בספרות המחקר היהודית והכללית ומעל לכול בזכות חקירה יסודית של מאות כתבי יד ודפוסים קדומים. ברוח תקופתו נכתב הספר בשפה הגרמנית, והיה בשימוש על ידי כל העוסקים בתחום התפילה ובתחומים המשיקים לה, כל עוד שלטו אלה בשפת המקור. בזמן האחרון נעדר הספר מן השיח המחקרי כמעט לגמרי, גם במקרים בהם יכול היה להוסיף תרומה מובהקת לנושא הנדון.

את הרעיון לתרגם את ספרו של צונץ לעברית העלו פרופ' עזרא פליישר ואבי מורי פרופ' יונה פרנקל זכרונם לברכה לפני למעלה מחמש עשרה שנה. הם הובילו את העבודה מרעיון למעשה בשנות חייהם האחרונות. את תרגום הספר קיבל עליו ד"ר זאב ברויאר ז"ל. דודתי הגב' אסתר פינצ'ובר ז"ל בדקה ושיפרה את התרגום, תוך השוואתו לטקסט הגרמני. המטלה שעמדה בפניהם הייתה קשה וייחודית: סגנונו המתומצת של צונץ הוא מן המפורסמות. הניסוח הקצר מצד אחד מול המשפטים הארוכים מצד שני, הרמיזות העדינות ומורכבות השפה הגרמנית של המאה התשע עשרה היו מכשולים לא קלים שהיה צורך להתגבר עליהם. פרופ' עזרא פליישר ז"ל החל לערוך ולסגן את הספר, אבל הספיק לפני פטירתו לערוך רק את הפרק הראשון. עריכה לשונית של כל הספר נעשתה על ידי מר אברהם בן אמת. בעת בדיקת העריכה הלשונית היה עלי לחזור פעמים רבות אל המקור הגרמני. במקרים מסובכים נעזרתי בגיסי, ד"ר בוריס קליינר.

התרגום העברי שלפנינו כולל גם את הנספחים, בהם הרחיב המחבר את דבריו בנקודות מסוימות. אלה מדגימים היטב את שיטת עבודתו המעמיקה והכוללת ואת דרכו באיסוף החומר למחקרו. כמה מן הנספחים אינם עוסקים ישירות בתחום התפילה אלא בחקר חיבורים שונים מן הספרות הרבנית (כל בו, מחכים, מנורת המאור, סמ"ק ציריך וספר בשמים ראש). אף הם כלולים במהדורה העברית, כפי שהיו במקור. עוד צורף לספר מחקרו המקיף של צונץ על מנהגי התפילה של בית הכנסת באביניון (פרובנס), אשר נתפרסם בשבעה עשר חלקים בשנים 1838–1840, כעשרים שנה קודם הספר 'מנהגי התפילה'.

המהדורה הגרמנית יצאה לאור כטקסט כמעט רצוף, ללא תוכן עניינים וללא חלוקת משנה. מאז ומעולם הקשה הדבר על ההתמצאות בספר. לתרגום העברי נוספו כעת כותרות ראשיות ומשניות כדי להקל על ההבנה וההתמצאות. מידי פעם היה צורך להוסיף גם מילות הבהרה או הערות שוליים, כדי לאפשר קריאה שוטפת של קורא מודרני. כל ההוספות שאינן בטקסט הגרמני – כותרות הסעיפים והערות ההבהרה – באות בספר זה בתוך סוגריים

מרובעים [כגון אלו], וזאת כדי לציין בבירור כל מה שלא היה במקור. מטעמים אסתטיים ויתרנו על הסוגריים המרובעים בשמות הפרקים עצמם.

הספר כולל מאות הערות שוליים עם אלפי הפניות למקורות הספרות היהודית והכללית. בדרך כלל לא ציין צונץ את מהדורות הספרים שעל פיהן עבד ושמתוכן ציטט. קשיים נוספים עלו משום שבמקרים רבים המחבר נהג להפנות למקורות על פי עמודי הדפוס ולא על פי הפרקים והסעיפים, וכן משום הצמצום הרב שבו נקט בציון הפניותיו. ועוד, חלק ניכר מספרות ההלכה וממקורות מחקר התפילה עדיין לא נדפס בעת ההיא (כגון מחזור ויטרי, סדר רב עמרם גאון, סדר רב סעדיה גאון, אור זרוע, ספרי מנהגים ומחזורי קהילות); אלה צוטטו על ידו מתוך כתבי היד, לעתים בלא ציון מקום כלל. זיהוי המקורות מן הספרות הרבנית ועדכון ההפניות על פי המהדורות המודרניות דרשו אפוא עבודה עצומה, במקרים רבים עבודת בלשות ממש. את רוב העבודה ביצע ד"ר יהודא גלינסקי בשקידה רבה עוד בהדרכתו של אבי מורי ז"ל. את השלמתה נטלתי על עצמי, עזר בכך גם מר יונתן האורד. גם כל העדכונים הללו באים בסוגריים מרובעים, ובתוכם הציון על פי המהדורות המודרניות. לכמה מקורות שלא נדפסו עד היום באות הפניות לכתבי היד. ההפניות אל הספרות המחקרית, העברית והלועזית (לטינית וגרמנית) עודכנו על פי הצורה המקובלת היום. לא בכל מקום עלה בידינו לפצח את התעלומות, והספקות צוינו במקומות המתאימים. המפתח הביבליוגרפי מביא את רשימת המהדורות של הספרות הרבנית שעל פיהן עבד צונץ ובמקביל להן את המהדורות המודרניות.

בעיה נוספת הייתה זיהוי כתבי היד הרבים ששימשו את המחבר ושהוא ציטט מתוכם. אותם כתבי יד שהיו שייכים בזמנו לספריות מסודרות צוינו על ידי צונץ בדרך כלל על פי הסיגנטורות (מספרי כתב היד) שנהגו בימיו. לעתים ציין המחבר את כתב היד על פי שיוכו לאוסף פרטי זה או אחר ובמקרים אחרים לא הוסיף כל ציון. זיהוי כתבי היד ועדכון ציוניהם על פי הסיגנטורות המודרניות דרש גם הוא מאמץ רב. כתבי יד רבים עברו מיד ליד, כמה כתבי היד אבדו, ואחדים לא הצלחנו לזהות. את עיקר העבודה נטל על עצמו מר יונתן האורד. בכמה מקרים נעזרנו בהארותיהם של פרופ' שמחה עמנואל ושל מר אברהם לוין. רשימת כתבי היד שנזכרים בספר באה במפתח כתבי היד. לכל כתב יד מצורפות הסיגנטורות הישנות והחדשות. רשימה זו יכולה להיות לעזר גם בעת קריאת חיבורים אחרים של צונץ. מאמץ נוסף הושקע בזיהוי הדפוסים הקדומים של ספרי התפילה שהמחבר מפנה אליהם, בעיקר בפרקים האחרונים של הספר. אלה נאספו במפתח הדפוסים של ספרי התפילה, עם הוספות ביבליוגרפיות. הרשימה כוללת גם כמה דפוסים לא ידועים, שאולי עוד יתגלו. עוד היה צורך לזהות את הפיוטים הרבים המוזכרים בספר. רבים מהם ידועים ומוכרים, אך לא מעט מהם עדיין לא נדפסו ויש שלא קוטלגו כלל. המחבר נהג צמצום רב בציון שמות הפיוטים (בדרך כלל הסתפק במילה הפותחת לבדה או בצירוף המילה העוקבת). מפתח הפיוטים, המכיל קרוב לאלף ותשע מאות ערכים, מביא את רשימת השירים בצירוף פרטים ביבליוגרפיים מסייעים. ד"ר שרה כהן, מן המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים על שם פרופ' ע' פליישר ז"ל, סייעה רבות בתהליך הזיהוי ובציון המהדורות המדעיות שבהן נדפסו.

לקראת סיום העבודה גיליתי בבית הורי ז"ל מיקרופילם של העותק האישי של הספר 'מנהגי התפילה' מעזבונו של צונץ, ובו כ-320 הערות ותיקונים שהמחבר רשם בשולי הספר. גלגוליו של עותק זה מרתקים: לאחר פטירת צונץ הועבר העותק לרשות קרן צונץ (Zunz-Stiftung) בברלין. ידוע שהוא נשלח לניו יורק לזמן קצר לעיונו של ש"ז שכטר והוחזר לברלין. לפני השואה הועבר הספר לניו יורק שנית, אולי בידי פרופ' אהרון פריימן, ובכך ניצל מן האבדון. ד"ר יהודא גלינסקי גילה בזמנו את דבר קיום הספר בסמינר התיאולוגי ע"ש שכטר בניו יורק, והסמינר ניאות אז לשלוח מיקרופילם של הספר לאבי ז"ל, אך לא נעשה שימוש במיקרופילם זה בשלבי העבודה הראשונים של המהדורה העברית. רוב תיקוניו של צונץ הינם הפניות למקורות נוספים מספרות ההלכה, המנהג והמחקר שנדפסו לאחר צאת הספר לאור, או הוספות מכתבי יד שעיין בהם לאחר צאת המהדורה המקורית. לא פעם תיקן גם את פנים הספר. כדי לשלב גם תיקונים אלה במהדורה העברית היה עלי לפענח את כתב היד המיניטורי של צונץ ולתרגמו לעברית. בפיענוח זה נעזרתי הרבה במר יוחנן עמיחי ובד"ר בוריס קליינר. כמה מקומות פוענחו על ידי פרופ' אליזבט הולנדר. גם כאן היה צורך לעדכן את ציוני המקורות למהדורות המודרניות ולשלב את העדכונים תוך השלמות שונות. כל ההערות והתיקונים של המחבר, אלה שלא היו במהדורה המקורית, צוינו במהדורה העברית בסוגריים מזווים, <כגון אלה>, במקומות המתאימים.

חיבור מחקרי משנת 1859 אי אפשר שיהיה מעודכן יותר ממאה וחמישים שנה. אמנם יש נושאים שכמעט לא נדונו במחקר מאז הופעת הספר ועד היום, אך יש לא מעט נקודות הטעונות תיקון, ונושאים חשובים חסרים. המחבר לא הכיר את אוצרות גניזת קהיר ולא הכיר את מנהג ארץ ישראל העתיק, את התכלאל של יהודי תימן, את מנהגי פרס וארם צובה ואת מנהג החסידים ('מנהג ספרד' בספר זה הוא לעולם מנהג קהילות הספרדים, ולא זה שקרוי בימינו 'נוסח ספרד'). אבל עיקרו של הספר, תיאור מנהגי התפילה של עדות אשכנז, צרפת, ספרד, צפון אפריקה, איטליה, יוון, תורכיה וחלק מארצות המזרח וכן תיאור התפתחותם של מנהגים אלה והקשרים ביניהם במשך קרוב לאלף שנה עומד יציב על מכונו. למהדורה העברית לא נוספו פרקי השלמה, אך עדכנתי דברים הטעונים תיקון. עדכונים נוספים הושלמו בידי פרופ' שמחה עמנואל, מר אברהם לויין ופרופ' שולמית אליצור. כל העדכונים שולבו בהערות, וסומנו גם הם בתוך סוגריים מרובעים.

הספר 'מנהגי התפילה' צוטט במחקר מדעי היהדות (בדרך כלל בשמו הלועזי 'ריטוס') במשך מאה וחמישים שנה על ידי כמה דורות של חוקרים. כדי להקל על ההתמצאות הבאנו בשולי הספר את ציוני העמודים של המהדורה הגרמנית. המחפש ציטוט או קטע על פי העמוד במהדורת המקור יכול למצאו על נקלה במהדורה העברית. בעת הצורך ניתן גם לחזור בקלות מן התרגום העברי אל המהדורה הגרמנית כדי לבדוק את ניסוח הדברים במקור.

המהדורה הגרמנית יצאה לאור כמעט ללא מפתחות, וקשה היה להגיע אל הידיעות הרבות האצורות בספר. המפתחות המפורטים המצורפים למהדורה העברית הם בבחינת פריעת חוב, והם יכולים להיות לעזר גם לקוראי המהדורה הגרמנית. עריכת המפתחות דרשה יגיעה רבה. מר עקיבא שיפמילר ומר יונתן האורד עזרו רבות בהכנת כמה מן המפתחות.

תולדות התפילה ומנהגי התפילה של העדות השונות הם נושאים המעניינים ציבור קוראים גדול, חוקרים ושאינם חוקרים, בארץ ובחו"ל. המהדורה העברית מכוונת לכל מי שהנושא קרוב ללבו. התרגום העברי מניח שהקורא מכיר את סידור התפילה ואת מנהגי בית הכנסת הרגילים. מונחים מיוחדים הבאים בספר (בעיקר מתחום הפיוט) מבוארים על ידי רשימת מונחים הבאה בסוף הספר. טוב יעשה הקורא שאינו בקיא בתחום השירה והפיוט אם יעיין ברשימה זו קודם קריאת הספר.

אנשים רבים עזרו בהכנת הספר: את הספר כולו קראו פרופ' שמחה עמנואל, פרופ' שולמית אליצור ומר אברהם לוי. שלושתם העירו הערות רבות וחשובות אשר שוקעו במקומות רבים. עם פרופ' אליצור ופרופ' עמנואל התייעצתי פעמים רבות לאורך כל שלבי העבודה. ד"ר קלאודיה רוזנצווייג עזרה בתעתיק שמות איטלקיים, ופרופ' אריק פרדג' בתעתיק שמות צרפתיים. פרופ' חגי בן שמאי עזר בבירור עניין הנוגע לקראים. ד"ר פיטר לנרד הפנה למקור עלום מן הספרות הגרמנית, ופרופ' יונתן מאיר סייע במציאת כמה כתבי עת קדומים. עם רעייתי מיכל התייעצתי פעמים רבות בענייני עריכה, והיא הציעה לא פעם ניסוחים בהירים למשפטים סבוכים. את מלאכת העימוד והעיצוב עשתה הגברת אירית נחום בזריזות ובדייקנות. בשאלות עיצוב התייעצתי גם עם מר דניאל שפיצר. ד"ר שרה כהן קראה הגהה אחת של הספר כולו. עובדי הספרייה הלאומית בכלל ועובדי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בפרט היו לעזר בשלבי זיהוי כתבי היד והדפוסים הקדומים. אנשי קרן הרב רוזן ומזכירה מר יצחק גילה עזרו בשלבים השונים של הכנת המהדורה. לכולם נתונה התודה והברכה.

המהדורה העברית של הספר מוקדשת לזכרם של אלה אשר יזמו אותה ועמלו עליה, ולא זכינו שיראו אותה בסיומה: אבי מורי פרופ' יונה פרנקל, פרופ' עזרא פליישר, ד"ר זאב ברויאר והגב' אסתר פינצ'ובר, אשר הלכה לבית עולמה עם מסירת הספר לדפוס. כולם בני הדור שעדיין קרא את הספר בשפת המקור, אשר ראו שליחות בהבאתו לפני הקורא העברי. אלמלא יוזמתם ותרומתם לא היה הספר שלפנינו רואה אור.

מי ייתן והספר במהדורתו החדשה יחזור להיות מורה דרך למתעניינים ולחוקרים, יפתח לפני הקורא העברי שפע גדול של מנהגים ומקורות עולמיים וירים תרומה להמשך המחקר של מנהגי התפילה והפיוט של קהילות ישראל.

אברהם פרנקל

נוף איילון, שבט תשע"ו